

Katedra pomocných věd historických a archivnictví

Seminář z dějin raného novověku D

studijní opora pro kombinovanou formu studia v bakalářském studijním
programu Historické vědy, specializace Archivnictví

PhDr. et Mgr. Jakub Zouhar, Ph.D.

Hradec Králové

2017

Seminář z dějin raného novověku D

Anotace kurzu

Kurz reaguje na určitou mezeru vznikající v tradiční výuce, která se nezaměřuje na intelektuální dějiny a dějiny vzdělanosti. Předmět je koncipován jako série přednášek o klíčových procesech a charakteristikách tohoto tématu za plné účasti studentů, kteří na základě povinné, příp. doporučené literatury hledají odpovědi na níže položené otázky. Cílem kurzu je seznámení studentů s prameny i základní odbornou literaturou, utváření a prohlubování schopnosti interpretace vybraných ukázek z pramenů a stěžejních textů odborné literatury. Kurz rovněž přináší alternativní pohledy na tradičně ideologicky vykládaná témata (jezuitský řád, rekatolizace, protestantská výchova, povinná školní docházka atd.).

Základní informace o kurzu

- povinně volitelný předmět, doporučený **druhý ročník** (zimní semestr)
- počet **kreditů 2**, rozsah výuky **13 hodin** a konzultace
- způsob zakončení: **zápočet**

Povinná literatura:

Bohuslav BALBÍN, *Verisimilia humaniorum disciplinarum – Rukověť humanitních disciplín*, k vyd. připravila, komentářem a pozn. opatřila a z lat. orig. s použitím překl. Bohumila Ryby přeložila Olga Spevak, Praha 2006.

Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ, *Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia*, Praha 2006.

Peter BURKE, *Jazyky a společenství v raně novověké Evropě*, Praha 2011.

Josef HEJNIC, *Balbínova cesta za antikou*, Listy filologické 97, 1974, č. 4, s. 217–234.

Martin HOLÝ, *Vzdělanostní mecenáš v zemích České koruny (1500–1700)*, Praha 2016.

Doporučená literatura (další literatura je uvedena v poznámkách hl. textu opory):

Hedvika KUCHAROVÁ, *Premonstrátská kolej Norbertinum v Praze: Alternativy univerzitního vzdělání v 17. a 18. století*, Praha 2011.

Stanislav SOUSEDÍK, *Filosofie v českých zemích mezi středověkem a osvícenstvím*, Praha 1997.

Lucie STORCHOVÁ, *Paupertate styloque connecti. Utváření humanistické učenecké komunity v českých zemích*, Praha 2011.

Martin SVATOŠ, *Zdroje barokního patriotismu*, in: Jaroslav Pánek a kol. (eds.), *Idea českého státu v proměnách století. Fakta – Úvaha – Souvislosti*, Praha 2008, s. 107–116.

Školství a pedagogika v Tovaryšstvu Ježíšovu jako nejvýznamnější kapitola z dějin školství a vzdělanosti 16. až 18. století

Nejprve je nutné nastínit protestantskou pedagogiku, na kterou jesuité byli nuceni reagovat.

1/ *Protestantská pedagogika a systém vzdělávání*

Mezi cíli protestantských církví vzniklých v první polovině šestnáctého století bylo zajištění universální vzdělanosti bez ohledu na společenské postavení a pohlaví. Bylo to dáno již názory Martina Luthera, který v svolání *An die Rathsherren aller Stände deutschen Landes* (Radním všech stavů německé země; 1524) zdůraznil, že světská vrchnost, města a stát jsou nejen povinny se všemožnou pílí a péčí zakládat školy, ale že mají i právo nutit poddané, aby své děti do školy posílali. Objevuje se zde tak poprvé náznak principu všeobecné závaznosti vzdělávací povinnosti (*Schulzwang*). Školní docházka na venkově měla být jednoletá (1 až 2 hodiny denně – dívkám prý stačila pouze 1 hodina); ve městech měly vzniknout latinské školy pro vybrané žáky. Luther navrhl rovněž zřizovat u škol veřejné knihovny. Venkovské školy měly zabezpečit výchovu poddaných v luteránské víře, městské vyšší školy připravit pastory pro církve a právníky pro správní aparát jednotlivých luteránských území. Luther stavěl povolání učitele velice vysoko, hned za kněze (který měl být před dosažením kněžství nejprve učitelem). Lutherův spolupracovník Philipp Melanchthon (1479–1560) vypracoval roku 1528 *Normální saský školní řád*, první školní řád napsaný bez katolické církve, který posléze sloužil jako vzor pro další obdobné řády po celé protestantské Evropě. Zřídil trojtřídní latinskou školu, kde sloučil ideály reformace s odkazem antiky.¹ Po přechodu k protestantismu reformoval latinskou školu Johannes Sturm (1507–1589), zejména založením devítitřídního gymnasia (1538 ve Štrasburku) pro chlapce od 6 do 16 let věku. Uskutečnil tak první hromadné vzdělávání chlapců před J. A. Komenským. Jeho soustava osmi až deseti letého gymnasia a pěti letého filosoficko-teologického kurzu se rozvinula právě ve Štrasburku. Sturm se soustředil na latinu a náboženství, méně na řečtinu a reálie (ty se vyučovaly až od 60. let 16. století). Tento typ školy byl nicméně předobrazem škol jesuitských a inspiroval se jím i J. A. Komenský. Po Melanchthonově přeměně univerzity ve Vitemberku na protestantskou alma mater, došlo k zakládání dalších protestantských universit: první protestantské univerzity neschválené papežem, ale založené světskou mocí tak

---

¹ Už roku 1520 Philipp Melanchthon nařídil ustanovit historii jako školní předmět; sám tzv. univerzální dějiny přednášel od roku 1555.

vznikly v Marburgu (1527), Königsbergu (dnešním Kaliningradu, česky Královci; 1544), Jeně (1558) a Helmstedtu (1575).

V půli šestnáctého věku již nebylo v českých zemích jediného města bez protestantské školy, mnoho jich mělo více než jednu. V každé většinou působili dva až šest učitelů. Například v Jihlavě bylo škol šest: dvě české, dvě německé, jedna pro dívky, a jedna na úrovni gymnasia, poskytující výuku latiny, řečtiny, hebrejštiny, dialektiky, základů filosofie a svobodných umění, stejně jako augsburské věrouky.² V Praze bylo ke konci 16. století sedmáť škol utrakvistických. Městské rady rozhodovaly o obsazování učitelských míst, schvalovaly školní řády, vykonávaly svými volenými funkcionáři dozor nad školou, stavěly školní budovy. Koncem 16. a začátkem 17. století byly vystavěny nové školní budovy v mnoha městech.³ Do městských škol chodili synové měšťanů a z rodin nižší šlechty, dostávaly se však do nich i děti z chudých rodin. Pavel Stránský ve svém díle *Respublica Bojema* (1633) říká o těchto školách, že byly „od předků již dávno tak zřízeny, že v nich mohl každý chudý i bohatý“, najít prostředky k vzdělání ducha. (Kap. VI, 21). Byl ovšem rozdíl v poměrech, v nichž žili chudí žáci, mendíci, a synkové z bohatých rodin, kteří do školy docházeli a doma o jejich výchovu a studium pečovali soukromí preceptoři. Důležitým rysem ve vývoji těchto škol je úsilí pražské university o jejich centrální řízení. Universitní statuta dávala rektorovi právo dozoru nad partikulárními školami. V 16. století snaží se rektoři university plně využít tohoto práva a zasahují do práce městských škol, pokud jsou jako universita v rukou příslušníků církve pod obojí. Usilují zejména o sjednocení a zlepšení vyučování pomocí studijních řádů, jimiž se mají všechny školy řídit. První takový řád byl vydán roku 1536 (nedochoval se), důležitý je *Studijní řád pro městské školy v Čechách a na Moravě* zpracovaný M. Petrem Kodicelem a vydaný pražskou universitou roku 1586. Ještě roku 1609 a 1612 vydává universita nové školní řády. Sotva kde jinde bychom našli obdobu M. Martina Bacháčka, který jako rektor university v letech 1598/9 a 1603 až 1611 vedl neobyčejně rozsáhlou korespondenci s městskými radami a správci škol o věcech školských a o otázkách pedagogických. Úzký vztah university k partikulárním školám byl umožněn také tím, že učitelé těchto škol se vzdělávali na universitě, na artistické fakultě, na níž v této době byla universita v podstatě redukována. Universita vysílala na školy za učitele své bakaláře, doporučovala je městským radám a usilovala o to, aby žádné místo správce či učitele školy

---

² Christian D'ELVERT, *Geschichte der Studien-, Schul- und Erziehungs-Anstalten in Mähren und Oesterreichisch Schlesien, insbesondere der olmützer Universität, in den neueren Zeiten* (= Schriften der Historisch-Statistischen Section der K.K. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde; sv. 10), Brünn 1857.

³ Dosud na příklad stojí v Praze kromě týnské školy škola jindřišská, jejíž mramorový portál nese letopočet 1588 a je ozdoben poučnými nápisy, jako *Fide, vide cui* – Věř, ale hleď na to, komu.

nebylo obsazováno bez jejího vědomí a osobami, které bakalářskými zkouškami neprokázaly k tomu způsobilost. Nutno poznamenat, že bakaláři a mistři působící na školách, zůstávali členy university a podléhali jejímu právu, nikoli právu městskému. Nebyli jistě všichni učitelé s hodností bakalářskou stejné úrovně. Byli však mezi nimi vynikající jednotlivci, kteří dosahovali záhy i hodnosti mistrovské a kteří významně povznesli úroveň vzdělání na městských školách. Sledujeme-li životní běh jednotlivců, kteří žili v této době a zanechali po sobě nějaké literární nebo vědecké dílo, zjistíme, že většinou působili nějaký čas v učitelském povolání. To však byl také vážný nedostatek, který rušil kontinuitu vývoje partikulárních škol a způsoboval, že úroveň téže školy v průběhu času kolísala.

Vzhledem k tomu, že i pražská universita byla v rukou protestantů, nemohla katolická církev v českých zemích 16. století soutěžit na poli vzdělávání. Proto byli s podporou habsburských vládců pozváni jezuité, aby založili řadu vzdělávacích institucí, především Akademii v Praze a v Olomouci.

2) *Tovaryšstvo Ježíšovo – jezuité*

Školství raného novověku ovládal a rovněž protestanty ovlivňoval jezuitský řád neboli společenství řeholních kleriků Tovaryšstva Ježíšova (španělsky *Compañía de Jesús*; lat. *Societas Iesu*) založené španělským, resp. baskickým šlechticem, vlastním jménem Iñigo de Recalde (1491–1556), později zvaný Ignác z Loyoly, který byl již roku 1609 blahoslaven a roku 1622 kanonizován. Studoval do roku 1535 bohosloví na Sorboně v Paříži a toužil navštívit Jeruzalém. Při pouti Itálií měl vidění v La Stortě, které jej utvrdilo v jeho již dříve zamýšlených plánech na založení pevné organizace, jež by nesla Ježíšovo jméno. Byl ovlivněn pocitem úpadku katolické věrouky i mravů. Získal pro tuto věc i papeže Pavla III. (pontifikát v l. 1534 – 49), který ponejprv založení potvrdil ústně v r. 1539 a nakonec i písemně, bulou „*Regimini militantis Ecclesiae*” (Řízení bojující církve) ze dne 27. září 1540. Sv. Ignác z Loyoly se stal také prvním řádovým představeným – generálem (lat. *praepositus generalis*) a vypracoval definitivní řádovou ústavu – tzv. *Constitutiones Societatis Iesu* (neboli Konstituce); nejdříve napsanou španělsky, teprve později přeloženou do latiny – jíž se jezuité řídili až do roku 1773. Řád se od počátku zaměřil na školství, hlavně gymnasiální a univerzitní, na kázání a v neposlední řadě na misie.

Řád se brzy dostal i na české území a to poměrně časně po svém založení, již roku 1555, zásluhou P. Petra Canisia (1521–1597), jenž byl později prohlášen za svatého. To on založil předchůdkyni pozdějšího Klementina, kolej na Starém Městě pražském. Záhy se koleje

rozrostly po celém území: Plzeň (1561), Borovany (1566), Třeboň (1566), Olomouc (1566), Brno (1572), Krupka (1587), Chomutov (1589), Jindřichův Hradec (1592) a mnohé další. Jesuitský řád získal na našem území v průběhu 17. století takřka monopolní postavení ve vyšším školství a jeho výchovným systémem tak prošli téměř všichni čeští vzdělanci 17. a 18. století.

2.1. *Jesuitský systém vzdělávání*

Pedagogická výchova byla u Tovaryšstva Ježíšova prostředkem, nástrojem k „pokřesťanštění“ Evropy. Když odjížděli z Říma členové řádu v čele s P. Petrem Canisiem do Čech, měli s sebou instrukce, aby se nezabývali vyvracením kacířských bludů, ale vzděláváním ve víře; ve všem měli projevovat posluchačům lásku a touhu po spáse; měli se vyhýbat všem sporům mohly-li by být příčinou nepokojů. Do škol měli přijímat všechny bez rozdílu, učit se mělo bezplatně⁴, žáci měli zachovávat „jen“ náležitou skromnost a kázeň. Jesuité usilovali o to, aby se dostalo kněžím vědeckého „vychování“. Zikmund Winter o tom píše: „Měli výsledky; (...) protestanté, pokud jezuité pokládali za školské řeholníky i chválili je; (...) ovšem když se přesvědčili, že jezuité školou vlastně bojují, nastaly odsudky.“⁵ Postuláty řádového školství nebyly cizí ani J. A. Komenskému.

Do roku 1599 se řádové školství řídilo normami od svých generálů nebo od generálních kongregací. Bylo velmi nejednotné, mnohdy se učily disciplíny na přeskáčku, což zapříčiňovalo zmatek v řadách studentů. Poznamenejme snad jen na okraj, že již sv. Ignác z Loyoly myslel na školství v řádové ústavě, v Konstitucích, v nichž vyžadoval, aby se „jesuitští studenti věnovali plně pouze studiu, protože toto „vyžaduje v určitém směru celého člověka.““ Ale nejednotnosti školského systému si byli sami jezuité vědomi, a proto řádový generál Claudius Aquaviva (1581–1615) rozhodl, že se řádové školství sjednotí a hlavně zpřehlední. Za tím účelem svolal roku 1584 komisi šesti jezuitů, aby prostudovali co možná nejvíce universitních, gymnasiálních a jiných školských statut, a aby ze svých nabytých poznatků sestavili návrh všeobecného školského řádu. Učinili tak již roku 1586. Návrh byl odeslán do provincií, všichni se měli možnost k němu vyjádřit, poopravit jej, doplnit. Poté byl návrh odeslán zpět do Říma – sídla generála řádu – a opětovně přezkoumán. Nakonec byl

---

⁴ Jen v pražském semináři u sv. Václava v Klementinu bylo bezplatně vychováno na 7000 žáků.

⁵ Zikmund WINTER, *Děje vysokých škol Pražských od secessí cizích národů po dobu bitvy bělohorské (1409–1622)*, Praha 1897, s. 46. Nejen jezuité, ale i např. dominikáni se začátkem 16. století chtěli vyrovnat co do výchovy mládeže protestantům. Právě uvědomění si vlastních chyb pomohlo oběma řádům zlepšit své výchovné metody a mnohdy protestanty i překonat.

generální kongregací schválen a roku 1599 (přesněji 8. ledna) vyšel tiskem v řádové tiskárně v Římě jako *Ratio et institutio studiorum Societatis Iesu* (Pravidla a návod ke studiu Tovaryšstva Ježíšova). Pravidla pak vyšla roku 1600 v Mohuči, 1616 v Římě již s dodatky týkající se studia filosofie a teologie, 1635 v Antverpách a konečně roku 1705 také v Praze. Tento učební řád byl závazný pro všechny stupně řádových škol na celém světě. Jesuité se jím řídili až do roku 1773 a ani po roce 1814, kdy byl řád papežem obnoven, nezaznamenal mnoho podstatných změn, čímž se stal již značně zastaralým. Řád se ovšem řídil i podle tzv. interních řádů, z nichž mnohé vznikly ještě před rokem 1599 a byly, v souladu s Pravidly, používány i po tomto datu. Jednalo se o *Řád pro školní prefekty*; o *Řád pro učitele a profesory se zvláštním zřetelem k výuce a výchově*; a o *Řád pro žáky samé*. Kněží i učitelé museli interní řády znát nazpaměť, a proto si regule řádu – interního i obecného – četli při obědě. Před večerním shromážděním (tzv. *ante versperinam collationem*) si četli exortu, tj. vymítali zlého ducha.

Avšak roku 1599 byla Pravidla jedna z nejlepších školských pravidel vůbec. Pochopitelně se nijak nevymaňovala z katolicko-humanistické tendence spočívající na memorování textů nazpaměť a posléze na jejich odříkávání. Pro jesuity byly důležité hlavně klasické ctnosti a nezaměnitelný význam Kristova odkazu, „jenž vede k pokoře, sebeobětování a poslušnosti“. Obecně se kladl velký důraz na jazykovou přípravu; v prvé řadě se pozornost věnovala výuce latiny, v pozadí pak stála řečtina (hlavně gramatika, překládalo se málo) a v Klementinu i hebrejštiny, tj. tzv. biblické jazyky. Obecně lze říci, že první čtyři roky studia se prakticky vyučovala jen latina podle učebnice španělského jesuity Manuela Alvarezze (1526–1582) z roku 1572, a to ještě vždy ne zcela správně. Například exjezuita hrabě Pavel von Hoensbroech ve své knize *Vierzehn Jahre Jesuit* (1910³) jesuitům vytýká, že jsou příliš mezinárodní, mají otrockou výchovu, zastaralost vědění a učení, zanedbávají mateřštinu, dějepis i realie, přespříliš pěstují ctižádost, vytýká jim i povrchní zbožnost, ale nikoli *příliš kázně, tuhé tresty* atd. Nyní necháme mluvit pamětníka, rovněž řádu ne právě nakloněného, historika Jana Jeníka z Bratřic (1756–1845), který u jesuitů studoval v letech 1764–1772 gymnasium a pak filosofii:

„První 4 léta (...) v ničem jiném jsme se cvičili nebyli jen jedině v latinském jazyku šplechtati, ale v gramatice však jen zběžně, dostali jsme jakousto známost v řeckém a něco malounko v hebrejském jazyku. V páté škole (...) poesii, že jsme již něco víc latinské řeči rozuměli, četli se nám nejvýbornější latinský staří poetae, ku příkladu Vergilius, Horatius, Ovidius, a mnozí jiní, dle kterých jsme se učili carmina skládati“.⁶ Ostatní předměty se zanedbávaly, z dějepisu a zeměpisu se vykládaly věci jen potud,

⁶ Citace z Josef POLIŠENSKÝ, *Jan Jeník z Bratřic*, Praha 1989, s. 163. Jan Jeník psal vzpomínky roku 1838 a byl zřejmě poslední žijící, jenž navštěvoval jesuitské gymnasium.

když souvisely nějak s jazykem; dějiny neantické se nevykládaly vůbec. Jan Jeník z Bratřic k tomu říká: „(...) četli nám při jídle (...), kterak sv. Vavřinec, též z lásky k Bohu, dal se jako kapoun na rožni ve velkém plameni ohně za živa péci... (...) naproti tomu však nebyl z našich filosofů ani jedinký, kterýž by byl věděl, v kteréž zemi Londýn, Paříž neb Lisabon jakožto hlavní město se nalézá“.⁷

Avšak nebylo to vždy tak strašné, jak vzpomíná Jan Jeník z Bratřic. Je sice pravda, že se hodiny často měnily v pouhé odříkávání pasáží z klasických autorů, a to ještě mnohdy ani ne z originálních textů, ale z nejrůznějších kompendií, příslušně upravených,⁸ ale někteří jesuité se snažili – například Antonio Possevino (1534–1611)⁹ – u žáků o vystižení individuálních vloh, využívali přirozené zájmy studující mládeže a vhodně je usměrňovali. A. Possevino nabádal učitele, aby přistupovali k mládeži diferenciovaně a rozlišovali mezi nadanými a slabšími studujícími. Jesuité se řídili též antickým heslem *Mens sana in corpore sano* (Zdravý duch ve zdravém těle), a proto na fyzickou kondici kladli velký důraz. Šlechtičtí studenti se například cvičili v šermu, ostatní vykonávali fyzickou práci (např. zalévání zahrady); chození na procházky bylo povinné.

Řádové školství bylo trojstupňové. Nižší studia trvala čtyři až pět let a navazovala na ně tříletá artistická (filosofická) fakulta. Nejvyšší pak byla fakulta teologická trvající čtyři roky.

Školní rok obvykle začínal v říjnu, někdy až v listopadu, slavností, při které se shromáždili významní hosté a zpravidla nejlepší žák jim četl básničky, kterými je chválil a zdravil zároveň. Den pak probíhal následovně (podotkněme, že vždy stejně): profesor se pomodlil, někdy se jen poznamenal křížkem. Rozložil si již připravenou knihu před sebe a četl. Před rokem 1599 se vždy doslovně diktovalo a vykládalo (*dictando et explicando*), Pravidla z roku 1599 se o této metodě vyjadřovala již opatrněji, ale nepřesvědčivě. „Prý jsou-li v knize věci snadnější nebud’ diktováno, ale vkládáno; diktuje-li se co, nechť profesor kus po kuse vykládá pilně.“¹⁰ Větší námahu a více pedagogických schopností musel prokázat jen profesor vykládající Písmo, neboť ten musel – podle Pravidel – ještě před svým předčítáním předložit obsah vlastní kapitoly, aby vysvětlil, „což by bylo nesnadného v slovech, v textě, v překladech“¹¹ a poté musel doložit podobnými místy v Písmu a argumenty církevních otců

⁷ Tamtéž, s. 160.

⁸ Arnošt Denis čerpající z V.V. Tomka poukazuje nejen na výběr pouze několika římských klasiků, ale i na výběr pasáží z děl již takto vybraných osob. Poukazuje právem na to, že se z vybraných spisovatelů nečetlo alespoň jedno dílo celé!

⁹ Papežský legát, misionář, spisovatel a pedagog považovaný za jednoho z nejvýznamnějších ve 2. pol. 16. století.

¹⁰ Zikmund WINTER, *O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje. Kulturní obraz XV. a XVI. století*, Praha 1899, s. 397, čerpá z *Monumenta Germaniae Paedagogica*, V. pars, s. 289, 292.

¹¹ Tamtéž, s. 397.

svá tvrzení. Filosofie a rétorika měla rovněž svá specifika (napřed se vyložil celý obsah knihy); nejinak tomu bylo při řeckém jazyku. Nejdříve se vyložil (latinsky) význam a smysl řeckých slov a pak se teprve četlo. Pak se podal výklad přečteného textu, a nakonec se vše zhodnotilo.

Druhým podstatným rysem jesuitské výuky (ale nejenom jesuitské!), kromě předčítání, bylo memorování, chceme-li soustavné opakování probrané látky. Po ukončení hodiny měli studenti možnost se ještě půl hodiny mezi sebou o nově probraném učivu bavit, a i profesor jim byl k dispozici. Ten jim však látku nemusel jen vysvětlovat, ale mohl se také na různé věci sám ptát. Na každé další výukové hodině se zpětně látka probraná minulou hodinu zopakovala.

Přes veškerou snahu některých „osvícených“ v samotném řádu, se jesuitům nepodařilo vyhnout se stavu strnulosti, stavu, který hrozí každému systému založenému na pevných pravidlech a rádech. Pravidla z roku 1599 se měnila jen málo, a tak se již ve druhé polovině 18. století jevila jako nanejvýše zkostnatělá a strnulá. Zde se však objevuje určitý rozpor. Na jedné straně jesuité ustrnuli, ale na straně druhé hájili akademická práva (i když vlastně hlavně kvůli sobě samým) proti státnímu byrokratickému tlaku za vlády Marie Terezie (1740–1780), kdy se začaly provádět školské reformy, jejichž otcem se stal osobní lékař Marie Terezie Gerhard van Swieten (1700–1772). Řád dlouho odolával nejenom státní byrokracii, ale i opozici tzv. starých řádů (benediktini, dominikáni, minorité¹² aj.), přesto však nakonec podlehl. Historik Karel Kazbunda (1888–1982) k tomu poznamenal: „Myšlenka, že veškeré vyučování až do nejvyššího je součástí veřejné správy, se prosazuje a dochází provádění, až tomuto duchu osvícenství jesuitský řád sám nakonec podléhá.“ V tomto sporu již nešlo o univerzitu jako takovou, ba dokonce ani o jesuitský řád samý, ale o celkovou politickou, sociální a kulturní změnu doby, na kterou již řád nestihl pohotověji zareagovat. Zřejmě i proto, že jesuitům již nešlo o „pokřesťanštění“, a proto se již „pracovitost, chladná vypočítavost a nevídané sebezapření“¹³ neuplatňovalo tak hojně. Dobu velmi dobře vystihuje zpráva univerzitní komise, jež byla sestavená byrokracií, a dne 6. prosince 1753 rozhodla ve sporu mezi děkany a tzv. studijními řediteli ve prospěch ředitelů takovým způsobem, jak by to ještě před dvaceti lety nebylo vůbec možné. V rozhodnutí komise se praví: Při všech

---

¹² Minorité vystoupili proti jesuitům založením nové koleje při klášteře sv. Jakuba na Starém Městě pražském dne 12. 6. 1621. Kolej byla původně určena pro 12 bakalářů a zanikla pravděpodobně až 30. 3. 1783, když císař Josef II. založil generální seminář pro vzdělávání světského i řeholního duchovenstva a zrušil semináře biskupské i klášterní.

¹³ Volná parafráze slov Z. Wintra uvedená v jeho knize *Děje vysokých škol*, s. 46.

akademických shromážděních, poradách, zkouškách, disputacích i promociích mají direktori přednost před děkany a též direktor filosofie má přednost před děkanem teologie.

2.2. Postavy filosofického myšlení působící na metody používané jesuity ve školách

Po nábožensko-filosofické stránce se řád řídil tridentským koncilem jednájícím v letech 1545 až 1563 v Tridentu. Jednalo se o devatenáctý ekumenický koncil a byla na něm zahájena katolická reformace. To by nebylo nijak překvapující, ale jesuité se opírali i o „pohany“, např. o římského filosofa Marka Fabia Quintiliana (* cca. 34 po Kr.), zvláště o jeho dílo *Institutio oratoria* (O výchově řečníka), kde klade důraz na Cicerona, který se stal později u jesuitů nejčtenějším „Římanem“ vůbec. Opírali se i o humanisty jako byli kardinál Jacopo Sadoletto (1477–1547) a Vittorino Ramboldini da Feltre (cca. 1378–1446), podle nichž Tovaryšstvo Ježíšovo propojilo věci lidské s věcmi božskými; nebo o španělského humanistu Jeana Luise Viveše (1492–1540) a zvláště o jeho spis *De tradensis disciplinis* pojednávající o nešvarech středověké scholastické výchovy. Vivesův pedagogický model vycházel z antických myslitelů, konkrétně z Aristotela, Platóna, Plútarcha a Cicerona. Filosofie byla vykládána podle tradice Aristotela. Co se týče vedle jesuitů největší postavy pedagogiky té doby – Jana Amose Komenského – není možno objektivně říci, zda Komenský od jesuitů čerpal či alespoň něco převzal, ale někteří experti vyjadřují domněnku, že komparace děl A. Possevina a J. A. Komenského je zatím nejnosnější. Jedno je však jisté, jesuité dílo Komenského vydávali, a to i ve své řádové tiskárně v Klementinu: roku 1654 péčí Vojtěcha J. Koniáše (? otce P. Antonína) vyšla *Brána jazyků*, podruhé vydaná v roce 1716.

2.3. Učitelé

Abychom se co možná nejvíce přiblížili tehdejším výukovým poměrům, a vůbec celkové atmosféře v tehdejších jesuitských školách, musíme si nejprve ozřejmit, jací, a kdo vůbec, vlastně tehdejší gymnasiální, popřípadě universitní učitelé byli. Celou kolej (tj. gymnasium, akademii, popř. i universitu – např. v Praze) vedl rektor jmenovaný generálem řádu za přispění provinciála. Rektor sám neučil, ale na vše dohlížel. K ruce mu byl – a vlastně vykonával funkci ředitele gymnasia – *praefectus studiorum* (tzv. školní prefekt), který byl, jak se v dobových pramenech objevuje, *generale rectoris instrumentum ad studia bene ordinanda* (hlavním rektorem určujícím prostředky pro dosažení dobrého studia). Na gymnasiích pak vlastní výuku konali preceptoři, magistři či profesoři. Magistr však nebyl žádný

vysokoškolsky vzdělaný člen řádu, nýbrž tzv. *scholasticus*, tj. sám studující jesuita, zároveň však provádějící výuku na nižších třídách gymnasií. Magistr studoval obvykle filosofii, tj. tříletou školu před teologií. Věk magistrů se tak pohyboval mezi 17 až 22 lety. Již z tohoto stručného výčtu vyplývá, že mnozí magistři (učitelé) byli nezkušení a vlastně sami ještě po psychické stránce nehotoví lidé. Řád si toho byl vědom, a tak ve školním řádu (Pravidlech) z roku 1599 stanovil, aby na magistry dohlížel vždy „jeden starý zkušený dobrý učitel“, u kterého se měli mladí přiučit „methodice školní, aby nepřistupovali do tříd zholá nezkušení“.¹⁴ Na filosofii učili již zpravidla studenti vyšších tříd teologie (tj. university), kteří již měli kněžské svěcení (nebo byli těsně před ním = jáhnové) a prošli jako magistři gymnasiem. Na universitě vyučovali již zkušení profesori, zpravidla členové řádu mající složené i čtvrté řeholní sliby. Na fakultách (tj. teologické, právní, medicíně) se profesori často střídali, jezdili po celé provincii; v českých zemích tak učili kromě Prahy i v Olomouci a ve Vratislavi, popř. i jinde. Ti nejlepší z nich se honosili teologickým doktorátem – učili pak tzv. dogmatickou teologii; nebylo jich však mnoho.¹⁵ Na fakultách právnické a na medicíně učili i profesori, kteří nebyli členy řádu Tovaryšstva Ježíšova. Učitel žákům nesměl nikdy nadávat, nikdy se žáku veřejně smát či urážet jej. Musel jej oslovovat jen jeho jménem a příjmením, chovat se k žáku měl vždy laskavě, ale ne důvěrně! Mimo školu s žáky měl mluvit jen na veřejných prostranstvích a pokud možno jen krátce.

Ideální schéma postupu profesorů na katedrách pražské university v letech 1654–1773¹⁶

HUMANIORA	poetika
	rétorika
	etika
FILOSOFIE	logika
	fyzika
	metafyzika
TEOLOGIE	morální teologie
	II.

¹⁴ Tamtéž, s. 159; v poznámce Z. Winter odkazuje na Pravidla ve vydání z roku 1726 v Praze, univ. knihovna č. 46. D. 134

¹⁵ První akademický grad ve filosofii byl v Praze udělen 11. 10. 1565, první doktorát v teologii pak dostal minorita (!) Benigna; imatrikulace zavedena roku 1573.

¹⁶ Tabulka sestavena volně podle Anna FECHTNEROVÁ – Ivana ČORNEJOVÁ, *Životopisný slovník*, příloha č. 2, s. XV. (od nejnižšího po nejvyšší stupeň).

morální teologie I.
výklad Písma svatého /// polemická teologie
spekulativní teologie II.
spekulativní teologie I. = senior TF

2.4. Žákovská kázeň

Na úvod necháme mluvit Zikmunda Wintera: „To lze obecně říci, že pořádek a kázeň na jezuitských školách byla tužší nežli na kterékoli universí protestantské, neboť jesuité si školy hleděli s nepopíratelnou horlivostí, a v konání povinností jsouce žákům vzorem, chtívali také od žáků, aby sobě vedli dle národa svých učitelů“ (...) „Škola [myšleno v Praze] měla lepší úroveň – podle jesuitů samých i podle kalvínského básníka Fortunáta z Iuvalty, jež studoval roku 1586 v Dillinkách [= Dillingen; město při Dunaji 7 km jz. Hochstädtu u Ingolstadtu; byla zde v l. 1554–1804 univerzita] rhétoriku, logiku a filosofii – než řádové školy v Německu, kde se prý bratři starali jen o důchody (tj. příjmy).¹⁷ Studenti byli k pilnosti hnáni v nich uměle pěstovanou ctižádostí. Pro tvrdou disciplínu a kázeň, kterou lidé slabých nervů mnohdy nevydrželi a psychicky se zhroutili, mluví i případy sebebičování; jako například na Velký pátek roku 1608 je znám první doložený příklad veřejného (!) sebetrýznění těla, když „*novo hic exemplo communi se flagellatione diverberarunt*“ (nový to příklad, kdy se flagellanti [= mrskači] společně rozšlehávali). Žáci měli někdy od sebetrýznění až halucinace, kterých jesuité často „pedagogicky“ využívali.¹⁸ Šlechtičtí synkové měli nejružnější výhody (lepší ubytování, jídlo aj.), ale kázeň platila pro všechny stejně. Zakázány byly hospody, kostky, karty, nebezpečná divadla aj. Jesuitská žákovská pravidla z roku 1583 stanovují:

„žák nemá trhati rameny, nohou nedrápat podlahu, když jde ať netepe podlahu jak sedláci; ať neklade nohu přes nohu; ať neklátí nohou jako by zvonil; nechť tělo neroztahuje, když sedí; nechť s otevřenou hubou žáci nenaslouchají, jazyk nevyplazují jako hlupáci; nehladí si vlasů a vousů; když s žákem kdo mluví, žák nenastavuj ucho jedno, neboť k slyšení jsou uši dvě; nepřimhuřuj, nezavírej oka jednoho, druhým hledě, toť znamení vysokomyslnosti; rukama neházej... aj.“ (...) „Také neměl žák,

¹⁷ Z. WINTER, *O životě na vysokých školách*, s. 275, 276.

¹⁸ Blíže tamtéž, s 278/279.

vyzván-li od vznešenějších, aby se posadil, aby dal na hlavní činnosti tak hned, alebřž měl zdvořile otáletí.“¹⁹

Ze studijního řádu je zřejmé, že se pravidla vztahující se ke kázni od dnešních příliš neliší! Jesuité razili přísloví Ctnostem se učí jako vědám: *in scholis non doctrina magis quam virtus docebatur* (ve škole není většího umění, než naučit ctnosti). Ostatně toto přísloví platilo i ve školách protestantských. Dalším ze základních jezuitských výchovných pravidel byl vcelku známý způsob trestů a odměn, kde se řád držel antického hesla *divide et impera* (rozděluj a panuj), avšak přidržoval se spíše a raději odměn – hlavně nadějí na čest, než trestů a strachu z nich. Ostatně ani tato metoda nebyla protestantům neznámá.

Tresty byly u jezuitů mnohdy velmi tvrdé, ale ne vždy. Předně bylo stanoveno, že vyšetřoval-li učitel kázeňský přestupek, musel dbát na spravedlivost, „(...) nebyl učitel přílišný, ba aby, kde to lze učiniti beze škody, činil se raději nevěda a nevida, oko přimhuřuje“.²⁰ Žák pak na znamení hanby přijal tzv. signum, které často vyjadřovalo „způsob žákova provinění“. Z tohoto „signa“ se žák musel vyplatit, což byl vlastně trest. Jednalo se o různé druhy trestů, např. Z. Winter uvádí slezskou školu v Goldberce založenou roku 1531: „byla to lýra nebo housličky, zhotovené od kováře, byl to dřevěný asinus [*lat.* osel] veliký kolem hrdla“.²¹ Trest fyzického bití byl přijat u jezuitů již před rokem 1599, největší počet ran mohl být šest. Bít se mělo – pokud to bylo možné – před nebo po vyučování. Kdo neuměl učivo, dostal jen jednu ránu; když nevěděl žák vůbec nic, byl bit dvěma ranami. Jestliže však nevěděl učivo opětovně, byl potrestán hůře, tzv. korekturou, prý podle římského zvyku. Korektura bylo bití „profesionálním“ korektorem (biřicem), který nebyl z jesuitského řádu, aby nevznikl tak osobní kontakt mezi učitelem a žákem. Biřicovi však asistovali spolužáci provinilce! Navíc Z. Winter správně poznamenává, že „směl-li dáti jesuitský učitel vlastní rukou šest ran, to přišel s žákem v styk stejně tak blízounký, jako kdyby při korekci mu dal ran víc“.²² Zde se jeví systém řádu nedomyšleně. Tresty se lišily kolej od koleje, někde učitel mýnil, že bude lepší, když se žák lehne před vlastním bitím na podlahu, aby se tolik nemrskal. Tresty měly být pro všechny žáky stejné, doslova se pravilo: „učitel chovej se ke všem žákům stejně, professor nepohrdej žádným, dbej o pokrok chudých stejně dobře jako bohatých“,²³ ale v praxi se rozlišoval nejen stavovský původ žáka, ale především vliv, popř. moc jeho rodičů. Jednalo se hlavně o větší prohřešky, o případné vyloučení z řádu apod.

¹⁹ Z. WINTER, *Život a učení*, s. 464.

²⁰ Tamtéž, s. 481.

²¹ Tamtéž, s. 481-482; někdy se místo osla věšel *lupus* (*lat.* vlk).

²² Tamtéž, s. 486.

²³ Tamtéž, s. 492.

Kázeň se rovněž jesuité snažili udržet pomoci zbožnosti, kterou v žácích pěstovali tím, že je „skládali ve spolky, v družiny nebo v sodality [= katolická bratrstva] Mariánské“; první bratrstvo v českých zemích bylo založeno v Praze roku 1575. Bratrstva byla rozdělena – jak to již u jesuitů bývá zvykem – na bratrstva pro nižší studenty a pro vyšší studenty. Žáci měli povinnost se scházet na schůzích, které se konaly v jejich „volném“ čase, tzn. volný čas tak prakticky neměli a tudíž, alespoň podle jesuitů, nezlobili. To vše i přesto, že v Konstitucích sestavených ještě Ignácem z Loyoly se klade důraz na studium, oproti náboženským úkonům. O svátcích, slavnostech, divadle a jiných okázalostech se zde podrobně šířit nebudeme, jen připomeňme, že divadla a okázalých slavností bylo používáno takřka ve všech řádových kolejích. Při udržování kázně a při „obracování na víru“ nepohrdli jesuité ani humorem.

Než dáme slovo odpůrcům pořádku v řádu, resp. odpůrcům tvrzení o jejich tuhé disciplíně a kázni, musíme se podrobněji zaměřit ještě na jeden typický a velmi nepěkný rys Tovaryšstva Ježíšova – i když hned uveďme, že to nebyl rys jen jeho, – totiž na udavačství a sledování, resp. vzájemné pozorování.

Žáci a studenti se měli za povinnost navzájem sledovat a podávat o tom hlášení. Sledování byli i učitelé (popř. profesori), zdalipak se neodchylují od předepsaných „osnov“, neboť platilo heslo *Novitas opinionum fugienda!* (Pryč s novými názory). Každá třída byla u jesuitů dělena na „dekurie“ a každá „dekurie“ měla svého hlídače (kustoda). Tento stav je zaznamenán již roku 1552 v kolínském řádě.²⁴ Povinností hlídače bylo podávat hlášení na své spolužáky, popřípadě i na učitele. Nezůstalo však jen při hlídačích ve třídách, jezuitský řád měl i hlídače (v latinském originále nazývané *observatores*), kteří „hlídkovali“ na ulicích, aby měli přehled, kdo z žáků „je rozpustilý, kdo se pere, hází kamením, nepozdravuje, běhá k vodě, na led, kdo neslušně mluví atd.“. Později byli prefektem voleni tzv. dekurioni, tj. mimořádně nadaní žáci, kteří byli učiteli „k ruce“: sbírali písemné úkoly, dělali pro učitele poznámky aj. „Dekuriony“ vedl nejvyšší „dekurion“ (*decurio maximus*), který byl v těsném styku s prefektem. Vyjma funkce učitelových pomocníků, měli „dekurionové“ funkci, dnes bychom asi řekli, donašečů; a donášeli i na učitele samé. Takto hlídání nebo chcete-li sledování byli malí žáčci, dvacetiletí studenti, učitelé, tj. všichni. Je nasnadě, že atmosféra musela být někdy obzvláště hustá a život na kolejích tak provázel všudypřítomný strach ze sledování. Až potud jeden z možných pohledů.

---

²⁴ *Monumenta Germaniae paedagogica* II., s. 143.

Kázeň a disciplína však nebyla tak neúprosná, jak by se snad i z tohoto výčtu mohlo zdát. Asi nejnázorněji to vyvěrá ze – na první pohled přísně dodržované – zásady: nenosit zbraň na kolejích. Platila zásada, že *non militaria bellorum, sed literaria musarum castra sequantur* (tj. [jesuité] nejsou pro vojenské válčení, ale následují příbytek literárních Múz). Přes toto heslo máme doklady, že se zbraně na kolejích běžně nosily, a to i se schválením řádových představených, avšak názor Arnošta Denise, že jesuité na kolejích přechovávali zbraně záměrně za účelem dobytí země (!), je přinejmenším silně přehnaný.²⁵ Například aby přilákali do svých kolejí co možná nejvíce členů, slevili v Paříži z této zásady a šlechticům bylo již při vstupním pohovoru sděleno, že si zbraně mohou ponechat a nosit je podle libosti.²⁶ Při veškeré kázni a pořádku, který se v řádu vyžadoval, docházelo poměrně často ke vzpourám, nebo chcete-li k demonstracím odporu.²⁷ Mnohdy rovněž i jedinci se postavili na odpor či prostě řádová pravidla nerespektovali. Tak například v Opavě v druhé polovině 17. století jeden šlechtický mladík, jenž studoval na tamním gymnasiu, se špatně učil, a tak „posadili ho sic na ostatní lavici (na místo hanby); konečně do školy nechodil, leč kdy chtěl, a jesuité přece ho ze školy nevyhnali; když se dostal do šesté školy nejvyšší a „po několik týdnů“ chodil za školu, jesuité se odhodlali, že ho vyloučí, ale „dva široké tolary diskrecie“ to spravily, že ve škole ponechán“.²⁸ Zde nutno přiznat, že mladík měl výhodu oproti chudším spolužákům, kteří by se jen těžko z trestu vyplatili. I katolický a projesuitský historik Antonín Podlaha píše o nekázni v Kutnohorské koleji: „Tak roku 1654 stal se neobyčejný případ, že dva příslušníci kolleje kutnohorské opustili Tovaryšstvo. Jeden z nich byl P. Abraham Ponec, jenž prchl a uchýlil se do kláštera Sedleckého; druhý byl frater laik, zaměstnaný v lékárně koleje.“ Doslova se praví: „P. Abraham Ponec znechucen apoštolským životem uprchnul z vlastní vůle do blízkého kláštera, potom se toho času „přihnal“ Říman s nařízením vykázat jej ze samotného náboženského Ráje o červencových Kalendách [tj. 1.7.]... S nejvyšší opatrností a poctivostí představeného kláštera je nutno zaznamenat, že z tohoto hanebného útěku nikdo v Tovaryšstvu hanbu mít nebude, ale všechna případně bezectnému zběhovi. A nechybí takovýto jeho zasvěcený předchůdce, laik, který o Májových Idách [tj. 15. 5.] z částečné nedůslednosti zaměnil jednu krabičku na léčiva a balzám za Egypský olej (?)“²⁹

²⁵ A. DENIS, *Konec samostatnosti*, s. 493.

²⁶ Z. WINTER, *O životě na vysokých školách*, s. 279.

²⁷ Srov. tamtéž, s. 280-281.

²⁸ Z. WINTER, *Život a učení*, s. 492.

²⁹ *Historia collegii Kutenbergensis Societatis Jesu ab initio foundationis, id est ab anno Domini MDCXXVI. usque ad annum Domini MDCCXIII. deducta*, pag. 235: ... P. Abrahamus Ponecz, apostolicae vitae fastidio et propria voluntate ad vicinum coenobium profugus, et mox advolante in tempore Romano decreto, e Paradiso religionis ipsis Calendis Julii emissus... Adscribendum est superiorum prudentiae et coenobiarchae fidelitati, quod ex hac turpissima fuga nulla in societatem macula, sed tota in desertorem ignominia redundarit. Et ne

Také jezuitský odpůrce E. Gothein ve své práci přiznává, že přes nedůvěru, strach z pomluvy aj. „na štěstí sblíží učitelská činnost, provozovaná s láskou, žáky a učitele osobně tak velice, že praxe zde [= v řádu] většinou přece byla lepší než zásada“.³⁰ Necháme nyní mluvit jiného odpůrce řádu Jana Jeníka z Bratřic: „...musíme pouhou pravdu povědět, že jsme se maloučko co učili, však ale velmi mnoho modlili³¹ i pak při tom hodně čtveračili. Rozpustilost neb čtveráctví, když jen v sobě jakýsi vtip neb směšné nápady obsahovalo, nebylo nikdy trestáno, ba ještě se takovýho čtveračka talenty mnoho vychvalovaly. ...se nám seminaristům všecy radosti a veselosti popřály, zvlášť v masopustním času.“ Naopak o svém vstupu do armády říká: „Až kasárna učinila mě trošku člověkem.“³² I Otakar Kádner přiznává, že „kázeň byla mírná a jmenovitě, kde stačila slovní důtka, nebylo saháno k prostředkům krutějším; také v trestech tělesných doporučovala se mírnost bez hněvu...“³³ Nicméně žáci byli „rozpustili“ odjakživa.³⁴ Od Kádnera zřejmě přejímá tvrzení i Vl. Štverák, když tvrdí, že „Učení bylo příjemné, přestávky dostačující, prostředí upravené, kázeň mírná.“ Nutno však poznamenat, že při trestání nebyly používány „pouze slovní důtky a potupná znamení“, jak Štverák tvrdí.³⁵ Jesuity dokonce miloval známý propagátor deismu a přední francouzský osvícenec François Marie Arouet de Voltaire (1694–1778), který studoval v letech 1704–1711 na jezuitské koleji Ludvíka Velikého, a po celý život na své učitele s vděkem vzpomínal, když mj. říkal: „Po 7 let jsem byl vychováván u mužů, kteří se bezplatně a neúnavně namáhají, aby vzdělávali ducha a mravy mládeže. (...) Nic nevymaže památku na otce Poréea, stejně drahého všem těm, kteří studovali pod jeho vedením. Nikdy žádný člověk neučinil ze studií a z žádného života věci tak milé“.³⁶

Pro srovnání, jesuité přišli po svém zrušení zpátky do Čech až roku 1866, ale školství, resp. kázeň žáků ve školách v letech 1795–1870 nebyla o nic menší, ba právě naopak. Na „malých a středních“ školách byla hlavním „kázeňským“ prostředkem metla, kterou měl učitel použít „s měrou a tak, aby žák dobře jí vycítil“. Byly sice i pro učitele tresty, ale posuďte sami: Zranil-li učitel žáka, byl to policejní přestupek s trestem tří dnů až jednoho měsíce vězení;

---

hujusmodi mystae suos anteambulo deesset, pari inconstantia e aicorum sorte unus pharmaco- et myro-thecia ollis Aegypti commutavit Idibus Maji.

³⁰ E. GOTHEIN, *Tovaryšstvo Ježíšovo*, s. 18; o kázni a poslušnosti mluví ve své knize často, ale neobjektivně, pod politickým vlivem, srov. s. 5-6; 11, 12; 18-22; 25-29; 37

³¹ Nutno poznamenat, že J. Jeník byl ryze světským člověkem později vstoupivším do armády, tj. jeho představa o modlení je v tomto případě irelevantní.

³² J. POLÍŠENSKÝ, *Jan Jeník z Bratřic*, s. 164-165.

³³ O. KÁDNER, *Dějiny pedagogiky*, s. 247.

³⁴ Z. WINTER, *Život a učení*, s. 493-496.

³⁵ Vladimír ŠTVERÁK, *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 80-81.

³⁶ Jean ORIEUX, *Voltaire*, sv. I., Praha 1966, s. 22-30, citace s. 25.

v případě, že se přestupek učitele opakoval, byl propuštěn (!). Vzpomínky PhDr. Josefa Štolby na gymnaziální léta v první polovině 19. století jsou až příliš názorná:

„Učitelé Šchlupek a Spála neučinili ve třídě bez rákosky kroku, a každé sebemenší provinění trestalo se několika ranami přes dlaně nebo výplatou, již umožnilo přehnutí delikventa přes koleno. (...) Dlaně opuchaly a sednouti po výplatě druhého způsobu bylo často nemožno. Vidím ty pichlavé oči a pevně zavřené rty Spálový dosud před sebou...“³⁷

Existovaly tzv. černé knihy (knihy hanby), kam se provinilí žáci museli vlastnoručně zapisovat. Ze vzhledu knih uložených v Archivu hl. m. Prahy je zřejmé, že právě se podepisující žáci plakali, a byli psychicky nalomení.³⁸ Také na Akademickém gymnáziu do roku 1773 patřícímu pod jesuity, se po jejich odchodu příliš nezměnilo. Když čteme ve školní kronice zachycující léta 1775–1783, tj. dobu těsně po zrušení řádu, zjistíme, že chod ústavu se po zrušení řádu nikterak nenarušil (!), ba naopak, např. tzv. filosofům (tj. studentům posledních dvou ročníků) se zakázalo, aby – jak si poslední dobou zvykli – pokřikovali a pošklebovali se na kolemjdoucí. Ze zpráv kroniky vyplývá, že nařízení ohledně trestů císařského královského předsedy a ředitele (tj. ředitele školy) byla podobná jako u jezuitů, totiž spíše se dbalo na „pobídnutí pochvalou“, než na „kárná opatření“, která „více trestají tělo, než napravují ducha...“

Tam, kde po roce 1773 zůstali profesori-jesuité (např. Akademické gymnasium v Praze), tam se toho mnoho nezměnilo. Avšak na ústavech, kde byl řád vystřídán řádem jiným (např. v Chomutově dominikány) nebo světskými kněžími okamžitě se napravovaly některé „jesuitské neduhy“. Tzn. byla zavedena výuka dějepisu, zeměpisu, fyziky i přírodopisu; byli ustanoveni učitelé podle oborů.

Závěr

O jesuitech bylo napsáno v průběhu zhruba tří set let, ba i více, ohromné množství knih, článků a dalších publikací nejrůznějšího druhu, kvality, zaměření. Téma školství a kázně je obsaženo snad ve všech z nich. Literatura ovšem z velké části není objektivní. Katoličtí autoři, zvláště sami jesuité, svoje vlastní pojetí kázně zlehčovali či je naopak ke své škodě až přespříliš vyzdvihovali a svoji pedagogiku povýšili nad vše ostatní. Naproti tomu odpůrci

³⁷ Školství z l. 1795-1870 včetně vzpomínky dr. Štolby z Dějiny pražského školství v l. 1860-1914, sv. I., Praha 1914, tištěno 1920, red. J. Dolanský, s. 160.

³⁸ Tamtéž, s. 162-167; volná parafráze.

řádu (také Z. Winter) si vzali kázeň jako svoji hlavní zbraň proti řádu samému a vyzdvihovali oproti katolické výchově a způsobu vzdělávání protestantské přístupy. Viděno zpětně, jesuité nicméně ovlivnili celou raně novověkou vzdělanost dodnes stěží zhodnotitelnou měrou a konkurence mezi protestanty a katolíky bezpochyby zlepšila evropské výchovné systémy, ovlivnila celou raně novověkou vzdělanost, tj. všechny vzdělance v Evropě 16. až 18. století.

Oddíl úkolů:

Na základě četby výše uvedeného textu a studia povinné literatury

- 1) Charakterizujte protestantský systém vzdělávání utvořený v 16. století.
- 2) Jaký byl poměr Martina Luthera a jeho nejbližších spolupracovníků k učitelům a ke vzdělání obecně?
- 3) V čem vidíte nevýhody protestantské pedagogiky?
- 4) Zdůvodněte vznik jezuitského řádu.
- 5) Charakterizujte systém a metody jezuitských škol.
- 6) Uveďte klady a zápory jezuitského školství.
- 7) Popište působení Tovaryšstva Ježíšova na poli školství a vzdělanosti.
- 8) Jaký význam hrála kázeň v pedagogickém působení jesuitů?
- 9) Celkově zhodnoťte přínos Tovaryšstva Ježíšova pro evropskou vzdělanost.
- 10) Celkově zhodnoťte přínos protestantismu pro evropskou vzdělanost.

Klíč:

1) Světská vrchnost, města a stát jsou nejen povinny se všemožnou pílí a péčí zakládat školy, ale mají i právo nutit poddané, aby své děti do školy posílali. Objevuje se zde tak poprvé náznak principu všeobecné závaznosti vzdělávací povinnosti. Školní docházka na venkově měla být jednoletá (1 až 2 hodiny denně – dívkám prý stačila pouze 1 hodina); ve městech měly vzniknout latinské školy pro vybrané žáky. Luther navrhl rovněž zřizovat u škol veřejné knihovny. Venkovské školy měly zabezpečit výchovu poddaných v luteránské víře, městské vyšší školy připravit pastory pro církve a právníky pro správní aparát jednotlivých luteránských území.

2) Martin Luther stavěl povolání učitele velice vysoko, hned za kněze (který měl být před dosažením kněžství nejprve učitelem). Lutherův spolupracovník Philipp Melanchthon vypracoval roku 1528 *Normální saský školní řád*, první školní řád napsaný bez katolické

církve, který posléze sloužil jako vzor pro další obdobné řády po celé protestantské Evropě. Melanchthon rovněž přeměnil universitu ve Vitemberku na přední protestantskou universitu.

3) Školy se omezovaly na výuku latiny a náboženství, zanedbávaly reálie a přírodní vědy nebraly v potaz vůbec. Sledujeme-li životní běh jednotlivců, kteří žili v 16. století v českých zemích a zanechali po sobě nějaké literární nebo vědecké dílo, zjistíme, že většinou působili nějaký čas v učitelském povolání, a proto se nemohli učitelskému povolání zcela věnovat. Školy byly plně závislé na svých zřizovatelích. To však byl také vážný nedostatek, který rušil kontinuitu vývoje partikulárních škol a způsoboval, že úroveň téže školy v průběhu času kolísala.

4) Ignác z Loyoly byl ovlivněn pocitem úpadku katolické věrouky i mravů. Viděl vznik protestantismu.

5) Pedagogická výchova byla u Tovaryšstva Ježíšova prostředkem, nástrojem k „pokřesťanštění“ Evropy. Do škol měli přijímat všechny bez rozdílu, učit se mělo bezplatně, žáci měli zachovávat „jen“ náležitou skromnost a kázeň. Po počátečním hledání nakonec vše kodifikovalo *Ratio et institutio studiorum Societatis Iesu* (Pravidla a návod ke studiu Tovaryšstva Ježíšova; 1599). Tento učební řád byl závazný pro všechny stupně řádových škol na celém světě. Jesuité se jím řídili až do roku 1773 a ani po roce 1814, kdy byl řád papežem obnoven, nezaznamenal mnoho podstatných změn. Jejich výchovná a vzdělávací činnost se nevymaňovala z katolicko-humanistické tendence spočívající na memorování textů nazpaměť a posléze na jejich odříkávání. Pro jesuity byly důležité hlavně klasické ctnosti a nezaměnitelný význam Kristova odkazu, „jenž vede k pokoře, sebeobětování a poslušnosti“. Obecně se kladl velký důraz na jazykovou přípravu; v první řadě se pozornost věnovala výuce latiny, v pozadí pak stála řečtina (hlavně gramatika, překládalo se málo) a v Klementinu i hebrejštiny, tj. tzv. biblické jazyky.

6) Klady: výuka byla bezplatná, pro všechny chlapce bez sociálních rozdílů, dokonce i pro děti protestantů. Žáci si osvojili výborně latinu, která jim umožnila další studium, získali smysl pro pořádek a disciplínu. X Záporné: Jako u protestantů se zapomínalo na reálie a přírodní vědy, i v 18. století platily Konstituce z r. 1599, tj. styl výuky notně zastaral. Prosazování kázně bylo někdy až na úkor (duševního) zdraví žáků.

7) Celou kolej (tj. gymnasium, akademii, popř. i universitu – např. v Praze) vedl rektor jmenovaný generálem řádu za přispění provinciála. Rektor sám neučil, ale na vše dohlížel. K ruce mu byl – a vlastně vykonával funkci ředitele gymnasia – *praefectus studiorum* (tzv. školní prefekt). Na gymnasiích pak vlastní výuku konali preceptoři, magistři či profesoři. Magistr byl tzv. *scholasticus*, tj. sám studující jesuita, zároveň však provádějící výuku na nižších třídách gymnasií. Magistr studoval obvykle filosofii, tj. tříletou školu před teologií. Věk magistrů se pohyboval mezi 17 až 22 lety. Mnozí magistři tedy byli nezkušení a vlastně sami ještě po psychické stránce nehotoví lidé. Proto na magistry dohlížel vždy jeden zkušený učitel. Na filosofii učili již zpravidla studenti vyšších tříd teologie (tj. university), kteří již měli kněžské svěcení a prošli jako magistři gymnasiem. Na universitě vyučovali již zkušení profesoři, zpravidla členové řádu mající složené i čtyři řeholní sliby. Na fakultách (tj. teologické, právní, medicíně) se profesoři často střídali, jezdili po celé provincii; v českých zemích tak učili kromě Prahy i v Olomouci a ve Vratislavi, popř. i jinde. Ti nejlepší z nich se

honosili teologickým doktorátem – učili pak tzv. dogmatickou teologii; nebylo jich však mnoho. Na fakultách právnické a na medicíně učili i profesori, kteří nebyli členy řádu Tovaryšstva Ježíšova.

8) Kázeň měla důležitou úlohu. Podle jesuitů formovala mladého člověka. Aby nedošlo k šikaně, řád dbal na to, že učitel žákům nesměl nikdy nadávat, nikdy se žáku veřejně smát či urážet jej. Musel jej oslovovat jen jeho jménem a příjmením, chovat se k žákovi měl vždy laskavě, ale ne důvěrně! Přesto máme z mnoha svědectví doloženo, že k šikaně docházelo opakovaně a dnes to vrhá na celý jezuitský systém špatné světlo. Je ovšem nutné si uvědomit, že kázní se jesuité nelišili nejen od protestantů, ale ani od ostatních řádů a dokonce městských škol 19. století!

9) Protože si většina evropských vzdělavců prošla nějakým stupněm jezuitského nebo protestantského školství (ovlivněného opět jesuity), Tovaryšstvo Ježíšovo v podstatě utvářelo intelektuální horizont raně novověkého vzdělance v Evropě. Rovněž řád udržel latinu jako jazyk vzdělavců až do konce 18. století, čímž oddálil partikulární rozpad vzdělání, kterému došlo postupně v 19. století.

10) Protestantismus se ve vzdělávání odpoutal od středověkých postupů a inovativně rozšířil vzdělání mezi prostší vrstvy obyvatelstva. Zdůraznil též roli národního jazyka (= němčiny) v procesu vzdělávání. Katolíkům nastavil zrcadlo a přiměl je tak k inovaci jejich vlastních pedagogických postupů. Protestantismus rozvinul celá nová humanitní odvětví, zejména biblistiku a důraz na starou řečtinu, hebrejštinu, ale i další orientální jazyky (aramejštinu, kopštinu apod.), čímž stál u zrodu dalšího vědního odvětví – orientalistiky (popř. judaistiky).